УДК 94(477-22)“19”:37

Бушин М.І., Мальцева С.В., Черкаський державний технологічний університет

Бушин Микола Іванович (1938 р.н.). Доктор історичних наук, професор, декан по роботі з іноземними студентами, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, дійсний член Української академії національного прогресу (1992), Міжнародної академії інформатизації (1994), Української академії історичних наук (1999), “Людина року – 1998” (Американський біографічний інститут). У 1965 р. закінчив історичний факультет Ужгородського державного університету. Автор близько 200 статей, брошур, монографій, навчальних посібників. Коло наукових інтересів – *історія України, соціальні технології, соціологія, політологія.*

Мальцева Світлана Віталіївна (1977 р.н.). Закінчила історичний факультет Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького у 1999 р. Здобувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Коло наукових інтересів – *народна освіта України на сучасному етапі.*

Школа як осередок духовного життя українського села у 90-х рр. XX ст.

У статті розглянуті сучасні проблеми сільської школи, визначена її роль у культурному розвитку мешканців села.

In the article modern problems of country school are considered and its role in cultural development of countryside is determined.

В період демократизації і розбудови незалежної держави українська суспільна думка розглядає культуру як необхідність і дієвий аспект самоусвідомлення і самоутвердження народу, нації. А українці, як відомо, нація хліборобів. І це справді так, адже селянство є найстародавнішою верствою населення України. Крім того, воно виступає важливою рушійною силою у вирішенні завдань суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку. Необхідними завданнями процесу оновлення духовного життя нашого народу також є зміцнення матеріальної бази культури на селі, створення відповідних умов для духовного розвитку сільського населення, задоволення його культурних потреб. Важлива роль у вирішенні цих питань відводиться освіті. Саме школи на сучасному етапі практично стали стабілізуючим фактором існування села: і демографічно, оскільки закріплюють там жителів, і економічно, бо безпосередньо готують майбутніх сільських трудівників, і в сфері культури, оскільки саме школи є центром

інтелектуального життя сіл, а інколи, і єдиним його вогнищем.

Стан та розвиток освіти в сільській місцевості в 90-х роках ХХ ст. висвітлені, зокрема, в Постанові Кабінету Міністрів України від 20-.07.1999 "Про розвиток сільської загальноосвітньої школи", якою визначено основні проблеми сільської школи і затверджено комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999-2005 рр. [1]. Що стосується питання реформування освіти в Україні, то воно висвітлено у багатьох дослідженнях педагогів, істориків, філософів, культурологів, економістів та ін., наприклад, у філософському аспекті його розглядають В.П.Погребняк і А.Д.Ятченко [2]. Проблема сільської школи висвітлена на сторінках періодичних видань "Рідна школа", "Початкова школа", "Педагогічний вісник" та ін. Цієї теми торкається М.М.Вівчарик у своїй монографії, яку він присвятив етносоціальним процесам, що відбувалися в українському селі у 70-ті – середині 90-х років [3].

Автори статті ставлять собі за мету проаналізувати стан сільської школи в зазначений період та визначити її місце в культурній сфері жителів села.

Сучасне суспільство докорінно змінило підходи до освіти. На кінець ХХ ст. вирішального значення набуває всезагальний розвиток людини, її творчих здібностей, вміння пристосовуватись до світу, який постійно змінюється. Нова інформаційна епоха ускладнила соціальну функцію освіти, яка тепер полягає в тому, щоб істотно впливати на відтворення і розвиток інтелектуального потенціалу суспільства, забезпечувати різні галузі виробництва висококваліфікованими фахівцями. Освіта як процес становлення особистості в тісному поєднанні з культурними цінностями надає людському існуванню особливу значимість. Тому освіта має стати фактором розвитку культури, чинником наповнення суспільного прогресу культурними цінностями [4]. Саме від рівня освіченості, фахової підготовки, світоглядних і моральних цінностей молодого покоління значною мірою залежить майбутнє країни.

Перед освітою в нових умовах постають і нові завдання, а саме – сприяти інтелектуальному, соціальному, моральному і фізичному розвитку особистості, формувати її світоглядну культуру, індивідуальний досвід, інтуїцію і творчість, виховувати соціальну та екологічну відповідальність, глобальну самосвідомість

Випереджальний розвиток освіти має допомогти Україні вийти з кризи, досягти високого рівня економіки, демократії і не залишитись на узбіччі світового історичного розвитку. Тому основною метою процесу реорганізації існуючої системи освіти в нашій державі є побудова нової моделі освіти, яка має відповідати новим соціально-економічним цілям, життєвим реаліям посттоталітарного суспільства, мати національний характер, ґрунтуватися на гуманістичних і демократичних засадах, бути інтегрованою в сучасний освітній процес усього людства і в той же час вирішувати навчально-виховні проблеми, які назріли як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах.

Основними напрямами реформи сільської школи в 90-х роках ХХ ст. були і залишаються: оптимізація мережі з огляду на демографічну ситуацію та її тенденції в майбутньому; організаційне і навчально-методичне забезпечення; оновлення змісту навчально-виховного процесу, запровадження інноваційних технологій; кадрове забезпечення сільської школи творчо мислячими педагогами, підвищення їх кваліфікації і професіоналізму, освітнього і загальнокультурного рівнів; матеріально-технічне та фінансове забезпечення шкіл.

Вищевикладені завдання можуть бути реально втілені і мати позитивні результати лише внаслідок впровадження економічно, фінансово обґрунтованих програмних документів та їх організаційного забезпечення органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Так, важливим документом для освітян села є Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 1999 р., де відзначено, що в 1998 р. у країні функціонувало 14,9 тис. сільських загальноосвітніх навчальних закладів [5], що становило 70,2 відсотка від загальної кількості (у 1995/96 н.р. було 15,2 тис. шкіл), у яких навчалося 2225,0 тис. учнів, або 32 відсотки від загальної кількості школярів України (в 1995/96 н.р. навчалося 2231,6 тис.), а також 9,8 тис. дошкільних дитячих закладів (в 1996 р. їх було 10,9 тис.), де виховувалось 219,0 тис. дітей дошкільного віку [6]. Однак структура існуючої мережі неповною мірою задовольняє освітні потреби сільського населення, що ставить у нерівні умови сільських та міських дітей. Про це свідчить той факт, що більш ніж у 3,5 тис. сіл були відсутні школи, хоч там проживали

діти віком 6-15 років [7]. Однією з причин такої ситуації є політика минулих років, коли села визнавались неперспективними через відсутність у них шкіл. Ця обставина ще раз свідчить про те, що сільська школа завжди була не лише навчально-виховним закладом, а й селоутворюючим фактором. Скорочення шкіл і класів у сільській місцевості порушує виконання ст. 53 Конституції України, а також "Закону про загальну середню освіту" щодо права кожного громадянина на здобуття повної загальної середньої освіти. В цих умовах ставиться під сумнів і якість навчання в сільській школі, про що свідчить аналіз вступу її випускників до вищих навчальних закладів, невелика їх кількість, нагороджених медалями, а також низькі показники знань та умінь, які виявляють учні на предметних олімпіадах.

Занепокоєння викликає також підготовка дітей до школи у сільській місцевості. Більшість першокласників не готові до навчання у школі, тому що не відвідують дитячі садки. У 1999 р. у дошкільних закладах сільської місцевості виховувалось 20,0% дітей проти 30,0% у 1994 р. В Івано-Франківській, Волинській, Житомирській, Львівській областях дитсадки відвідували лише від 6 до 9% дітей дошкільного віку [8].

Турбує те, що кількість дітей, які йдуть до перших класів, щороку зменшується. Як свідчить статистика, на кінець 1997 року у 2,7 тис. населених пунктах не зафіксовано жодного новонародженого, у 2,6 тис. – зовсім немає дітей дошкільного віку [9].

Демографічна ситуація спричиняє таку особливість загальноосвітніх закладів сільської місцевості, як малокомплектність, тобто функціонування школи з такими показниками: 1) мала кількість учнів у класах; 2) відсутність окремих класів; 3) школи, класи в яких зведені в комплекти.

У 1998 р. з усієї кількості сільських шкіл 4,5 тис. були малочисельними або малокомплектними [10]. В 90-ті роки кількість таких шкіл неухильно зростала.

Мала наповнюваність класів потребує інших підходів до побудови навчально-виховного процесу, до вирішення педагогічних проблем: індивідуалізації навчання, інтеграції змісту, розроблення і впровадження в практику різних зразків організації навчальної діяльності учнів (індивідуально-групова, об'єднання різновікових груп, різнорівневі класи). Ефективною методикою проведення уроку у малочисельних класах є блокова система, при якій учитель виокремлює найважливіший матеріал, важкий для засвоєння, а допоміжний, другорядний, діти опрацьовують самостійно. Це особливо стосується шкіл гірської місцевості (в Україні їх налічується близько 500 [11]), дітей, що проживають у віддалених місцях, яким з різних причин доводиться пропускати уроки.

Дійовою і перспективною формою навчання і виховання дітей (особливо, коли їх кількість невелика) є комплекс "школа – дитячий садок", бо вона дає можливість оптимально поєднати дошкільне виховання і шкільну освіту, виробити для дитини єдину стратегію оволодіння знаннями, відповідає потребам сучасного села. Одним з найперших такий заклад з'явився на Херсонщині у с.Чорнобаївка Білозерського району, а в 1998 р. їх у країні налічувалось близько 650 [12]. Від малокомплектних шкіл ми не зможемо відмовитись протягом ще декількох десятиліть. Адже такі школи відтворюють певні соціально-культурні й економічні умови життя нашого села, забезпечують його розвиток.

Школа є дійсно гуманною і демократичною тоді, коли забезпечує оптимальні умови для реалізації природних задатків, освітніх потреб, нахилів, обдарувань якомога більшій кількості своїх вихованців. Особливе місце у вирішенні зазначених проблем посідають нові типи навчальних закладів, поява яких якраз і покликана вирішити проблему розвитку творчих здібностей таких дітей, дати їм елітарні знання, які виходять за межі державних стандартів, розбудити у них бажання зайнятись саморозвитком, самовихованням, самореалізацією своїх можливостей.

Навчальні заклади нового типу наближені і до сільських дітей, для яких у 1998 р. їх було відкрито близько 45 [13]. Наприклад, на Кіровоградщині у Маловисківському, Олександрівському, Новомиргородському районах відкрилися ліцеї, в Добровеличківському – училище-агрофірма. Ці заклади вирішують проблему навчання дітей малокомплектної сільської школи. При цьому забезпечується ефективне поєднання відібраних за конкурсом педагогічних кадрів і наукового потенціалу вузів Кіровограда, оптимальне використання технічної бази шкіл і міжшкільних навчально-виробничих комбінатів.

Створенню на базі сільських шкіл закладів нового типу особливо сприяє їх співробітництво з вищими навчальними закладами. На Херсонщині спільно з керівництвом педагогічного та

технічного університетів розроблено методику роботи в сільських школах центру довузівської підготовки педагогічного університету та фізико -технічного ліцею. Вони надають необхідну організаційну, методичну допомогу в навчанні здібних дітей безпосередньо у сільських школах. Такий підхід дає змогу значним чином впливати на зміст освіти, його оновлення, впровадження новітніх технологій, організовувати роботу навчальних закладів в експериментальному режимі, у якому в 2000 р. в області уже працювало 30 сільських шкіл [14].

Одним з найважливіших завдань оновлення змісту освіти в школах нового типу є ґрунтовне вивчення українознавства, що у поєднанні з краєзнавчою роботою дає учням глибокі системні знання про особливості й цінності традиційної культури українського народу та національних меншин, сприяє прилученню до народних надбань, національної історії, звичаїв, побуту в органічному взаємозв'язку із загальнолюдською культурою. Подібне завдання поставила перед собою Шевченківська загальноосвітня школа-інтернат мистецтв І-ІІІ ступенів (с.Шевченкове Черкаської області), яка відкрилася в 1994 р. Це школа мистецтв та народних ремесел для обдарованих сільських дітей України. Заклад є своєрідним молодіжним центром відродження української культури, яка доносить до вихованців духовні скарби українського народу у їх найкращих художніх виявах.

Крім націоналізації освіти за сучасних умов, коли різко і повсюди погіршився стан навколишнього середовища, з особливою гостротою також постає проблема екологізації навчання. Завдання виховати в дитині бережливе ставлення до всього живого на Землі, прищепити їй внутрішню культуру, сформувати екологічну свідомість поставила перед собою Мліївська середня школа № 2 Черкаської області, на базі якої створено ліцей природничого спрямування. До складу цього освітньо-виховного закладу входять дитяча дошкільна установа, власне школа-ліцей, спортивно-оздоровчий та культурний комплекси.

Демократизація народної освіти забезпечується і новими підходами до організації навчально-виховного процесу, насамперед, відмовою від догматичної однаковості, що визнає лише єдині навчальні програми, методики й підручники. Такий принцип побудови навчально-виховного процесу створює можливість для розкриття творчих здібностей педагогів, їх потенціальних можливостей і таланту. Досвід кращих педагогів в умовах демократизації школи стає важливим чинником інтелектуальної розбудови освіти. Так, в усій Україні відомий досвід директора Сахнівської середньої школи Корсунь-Шевченківського району на Черкащині, народного вчителя, академіка АПН України О.А.Захаренка, в основі якого лежить вчення А.С.Макаренка про систему близьких, середніх і далеких перспектив, практичної реалізації поставленої мети – формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. О.А.Захаренко зробив для педагогів реальним поняття "матеріальна база виховної роботи", яку він розглядає як одну зі складових комплексного підходу до виховання. Цьому сприяє запроваджена в школі власна газета, щоденне радіозвернення вчителів та учнів до односельців, шкільне (воно ж і сільське) телебачення, нові форми роботи з батьками тощо.

Такі позитивні зрушення, як поява альтернативних та варіативних способів одержання освіти (приватні, спеціалізовані школи, індивідуальне навчання), впровадження інноваційних технологій, інтеграція знань, диференціація методичних прийомів, розвиток здібностей учня, свідчать про те, що сільська школа дещо змінює свої функції, розширює свою роль. Особливо це важливо у специфічних умовах функціонування малокомплектної школи (щорічно різна кількість учнів, нестандартне приміщення, значна віддаленість від опорної школи тощо), тому організація навчально-виховного процесу потребує від учителів не тільки сумлінної праці, а й обов'язкового творчого підходу, гнучкості педагогічного мислення. То ж забезпечення сільських шкіл висококваліфікованими кадрами – це ще одна з найважливіших проблем. Адже, як свідчить аналіз, уже нині ми спостерігаємо професійну дезорієнтованість сільських вчителів, які викладають по 2-3, а то й 4 та 5 навчальних предметів, які не відповідають їх фаху. Низька заробітна плата та несвоєчасна виплата, відсутність житла, культурно-методична ізоляція, необхідність ведення присадибного господарства – це основні причини, які позбавляють вчителя традиційно притаманної йому ролі сільського інтелігента і доповнюють його портрет рисами сільськогосподарського працівника. Звичайно, така ситуація зумовлює значну плинність педагогічних кадрів на селі. Нестача вчителів призвела до заміни вакансій вчорашніми випускниками шкіл

без належної педагогічної освіти. Із загальної кількості 229,1 тис. вчителів старших класів загальноосвітніх закладів сільської місцевості лише 184,4 тис. (80,5 відсотка) мали вищу освіту [15]. У сільських школах Луганщини, наприклад, у 2000 р. до викладання навчальних предметів було залучено 587 (13%) учителів, що працювали не за фахом, а також 399 учителів пенсійного віку [16], тому так важливо докорінно змінити системи підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних кадрів для сільських навчально-виховних закладів.

Сьогодні вчитель малокомплектної школи повинен мати, як правило, дві-три спеціальності. Поставлені завдання можуть бути реалізовані лише у співробітництві з вищими навчальними закладами, на базі яких слід відкривати нові факультети, орієнтовані на потреби сільської школи, що будуть готувати фахівців з подвійних спеціальностей; крім того, слід поліпшити роботу щодо створення в сільських школах розгалуженої мережі педагогічних класів з поглибленим вивченням основ наук і проведення в цих класах систематичної практичної роботи з учнями і студентами – майбутніми вчителями і вихователями. Необхідно збільшувати прийом випускників сільських шкіл до вищих навчальних закладів, що, у свою чергу, збільшує кількість молодих фахівців, які повертаються на свою малу батьківщину. Саме вони формують сільську інтелектуальну еліту, забезпечують належний освітній рівень з огляду на пріоритетну роль села в господарському комплексі країни.

Залишається невирішеною проблема матеріально-технічного забезпечення галузі. Протягом останніх років майже не проводилось оновлення меблів, санітарно-технічного та навчального обладнання кабінетів, майстерень, спортивного інвентарю, ігротек, білизни, гігієнічних засобів та ін. Різко зменшились обсяги будівництва дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, особливо в Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Херсонській областях [17]. Поряд з цим є ще одна проблема – проектування будівель саме для сільських шкіл. Адже ті гіганти, що зводилися раніше, себе не виправдовують. Потрібно враховувати і специфіку, і зміст роботи саме сільської малокомплектної школи. Бажано, щоб школа споруджувалась за спеціальним проектом, бо архітектура – один з основних видів мистецтва, що впливає на становлення особистості.

Сільська школа як частина освітнього простору має спільні з міською школою риси (навчальний план, режим роботи, підручники, традиційну урочну форму проведення занять тощо), але в неї є і значні відмінності – малочисельність структурних складових, віддаленість від інформаційних, культурно-просвітньо-розвиваючих можливостей міста, певна замкненість сільського життя, особливості життєдіяльності сім'ї, загостреність побутово-матеріальних умов.

Сільська школа – це школа-комплекс, школа-містечко з особливостями програми й методики викладання та підготовки кадрів. Програма має бути настільки гнучкою, щоб її можна було реалізувати без будь-яких перешкод і відхилень. Школа не може бути вузькоспеціалізованою, щоб не зашкодити розвитку особистості.

Незважаючи на те, що поняття "духовна культура" як педагогічна категорія відсутня, можна спробувати визначити її як індивідуальний досвід дитини у засвоєнні етичних, моральних, естетичних і художніх цінностей національної культури. Оптимальний засіб формування духовної культури – це цілеспрямований вплив традицій національної культури. Школа в селі, в якому значною мірою зберігаються традиційні риси культури нації, її звичаї, норми поведінки, обряди, тобто унікальний досвід національного буття [18], безперечно, в цьому плані має переваги над міською. До всіх предметів навчального циклу необхідно ввести елементи фольклору (вивчення всіх наявних у селі фольклорних жанрів), етнографії (вивчення історії села, музейна справа, вивчення звичаїв і традицій, збирання і збереження предметів побуту, одягу, виробів народних ремесел), генеалогії (вивчення історії сімей, їх міграція, складання генеалогічних картограм), економіки з елементами програмування (вивчення економічних потреб регіону), етноботаніки, екології тощо. В школі має бути організована студія малюнка і живопису з елементами креслення і архітектури, музично-танцювальний клас з вивченням народної музики і хореографії.

Використання народних традицій разом із сучасними формами і методами викладання предметів мистецтва має сьогодні важливе значення в музично-естетичному вихованні дітей. Наприклад, народні пісні – це своєрідне джерело педагогічної культури етносів, осмислення практичного досвіду багатьох поколінь людей, і в той же час художньо-поетичне засвоєння дійсності,

тому вони можуть мати велику пізнавальну і духовну цінність в музичному вихованні школярів. Так, наприклад, пісні-хороводи, які виконують діти молодшого шкільного віку, містять у собі, крім елемента гри, ще й інший – виховання поваги до праці, любові до землі, яка дає людині різноманітні блага.

Різнобічне вивчення сучасними школярами найкращих зразків багатовікової музичної творчості свого та інших народів допоможе їм осягнути глибокі взаємозв'язки музичного мистецтва з життям рідного краю, з його історією, звичаями, традиціями, народним мистецтвом, що є невід'ємною частиною духовної культури будь-якої людини.

Впровадження у практику національної концепції організації освіти, навчання та виховання на основі провідних принципів демократизації і гуманізації сприяє підвищенню ролі навчального закладу в збагаченні культури українського народу, піднесенні інтелектуального рівня нації.

Система освіти значною мірою впливає на соціальний розвиток села, закріплення молоді, вирішення демографічних проблем, а при нинішній кризовій ситуації в культурно-дозвільній сфері школа досить часто залишається в селі ще й єдиним осередком задоволення духовних потреб сільських жителів, підвищення їх культурного рівня. Таким чином, проблеми функціонування сільських навчальних закладів потребують негайного вирішення як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Література

1. Постанова Кабінету Міністрів "Про розвиток сільської загальноосвітньої школи" від 20 липня 1999 р. № 1305 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 1999. – № 18. – С. 16-25.
2. Погребняк В.П., Ятченко А.Д. Нова парадигма: реалії і проблеми. Розвиток національної освіти в світовому контексті // Рідна школа. – 1994. – № 12. – С. 2-7.
3. Вівчарик М.М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х років). – К.: Інститут історії України, 1998. – 199 с.
4. Погребняк В.П., Ятченко А.Д. Нова парадигма: реалії і проблеми. Розвиток національної освіти в світовому контексті. – С. 3.
5. Постанова Кабінету Міністрів "Про розвиток сільської загальноосвітньої школи" від 20 липня 1999 р. № 1305. – С. 17.
6. Проблеми сільської школи. (В Міністерстві освіти України) // Педагогічний вісник. – 1998. – №4. – С. 2.
7. Там само. – С. 2.
8. Постанова Кабінету Міністрів "Про розвиток сільської загальноосвітньої школи" від 20 липня 1999 р. № 1305. – С. 15.
9. Проблеми сільської школи. (В Міністерстві освіти України). – С. 2.
10. Мелешко В. Проблеми сільської малочисельної школи // Початкова школа. – 1999. – № 8. – С. 1.
11. Там само. – С. 1.
12. Лебідь В. Сільська школа на перетині тисячоліть // Початкова школа. – 2000. – № 6. – С. 2.
13. Проблеми сільської школи. (В Міністерстві освіти України). – С. 2.
14. Лебідь В. Сільська школа на перетині тисячоліть. – С. 2.
15. Проблеми сільської школи. (В Міністерстві освіти України). – С. 3.
16. Курило В., Левченя В. Сільська школа Луганщини в період зміни тисячоліть // Початкова школа. – 2000. – № 3. – С. 37.
17. Постанова Кабінету Міністрів "Про розвиток сільської загальноосвітньої школи" від 20 липня 1999 р. № 1305. – С. 15.
18. Вівчарик М.М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х років). – С. 4.

Надійшла до редколегії 12.12.2003 р.